

LIETUVIŲ IR SLAVŲ KALBŲ GRAMATINIO KONTAKTAVIMO REIŠKINIAI PIETRYČIŲ LIETUVOJE

E. GRINAVECKIENĖ

Pietryčių Lietuvoje yra vietų, kur gyventojai kalba keliomis kalbomis. Pavyzdžiui, į pietus ir pietvakarius nuo Vilniaus (pietvakarinė Vilniaus rajono dalis, rytinė Trakų rajono dalis, Eišiškių rajonas) daugiausia kalbama baltarusiškai, jaunesni vietos gyventojai linksta kalbėti lenkiškai, beveik visi moka rusiškai, o kai kurie 70 ir daugiau metų seneliai moka dar ir lietuviškai. Lietuviškai kiek supranta, o kartais ir kalba mokyklinio amžiaus vaikai, taip pat atskiri vidurinėsios kartos žmonės. Daugelyje šio ploto vietų senesni žmonės dar gerai atsimena tuos laikus, kai jų seneliai ir tėvai tarpusavyje kalbėjo lietuviškai, tačiau su savo vaikais ir vaikaitėmis jie jau buvo pradėję kalbėti „paprastu“ (t.y. baltarusiškai). Šalčininkų apylinkėse, pavyzdžiui, lietuvių kalba iš kasdienės vartosenos pasitraukė maždaug prieš 70–80 metų, tačiau iki I-ojo pasaulinio karo čia dar buvo nemaža žmonių, kalbančių lietuviškai¹. Kaimuose, esančiuose toliau nuo stambesnių administracinių ir kultūrinių centrų, prie prastesnių kelių ir nuošalesnėse vietose lietuviškai laisvai buvo kalbama ir iki buržuazinės Lenkijos okupacijos, t.y. iki 1920 m. Ši okupacija nemaža prisidėjo prie lietuvių kalbos išstūmimo. Tačiau lietuvių kalba šiame plote nebuvo visiškai užmiršta². Tuo metu lietuviškai kalbėjo daugiausia vyresnės kartos žmonės. Dabar daugumas senesnių šio krašto lietuviškai kalbėjusių žmonių yra jau išmirę, o išlikusių būrelis diena iš dienos pastebimai retėja. Senesnių žmonių tarpe pasitaiko tokių, kurie yra tiek primirę lietuviškai, kad jau maža ką gali šia kalba pasakyti, nors ne vienas prisipažįsta: *aš visa pažįstu, ką sakai*³, „aš visa su-

¹ Plg. Lietuvių kalbos atlaso medžiagą, užrašytą iš Šalčininkų, Šalčininkėlių, Butrimonių, Daudgionių, Didžiųjų Sėlių, Baičių (Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštinių fondai).

² Pavyzdžiui, iš Šalčininkų valsčiaus 1942 m. gyventojų surašymo statistinių duomenų, saugomų LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštiniuose fonduose, matyti, kad Šalčininkuose tuo metu lietuviškai dar kalbėjo 26 asmenys, Ažulomyje – 56, Mažuosiuose Baušiuose – 30, Milvyduose – 5, Mikantonyse – 86, Klėnuose – 27, Širviusė – 16, Kameninkė – 17, Vinciapolyje – 5, Dainiškėse – 47, Stakų Ūtoje – 6, Tribonyse – 1, Pamūrinėje – 1, Pašalčyje – 7.

³ Tarminiai pavyzdžiai straipsnyje daugiausia pateikiami literatūrinės kalbos rašmenimis, tik balsiai *i, y, j* ir *ė* po sukietėjusių priebalsių žymimi *ы, э*. Šių nekirčiuotų balsių ilgumas žymimas tašku raidės dešiniajame šone aukštai, kirčiuotų ilgumą *rodo* priegaidės ženklas, pvz.: *krito* ~ *krito*, *rūtas* ~ *rūtas*, *grūžo* ~ *grūžo*, *pėlov* ~ *pėlė*, *pelė* ~ *pelė* Btrm. Raide *ə* žymimas paplatėjęs balsis *e*, pvz.: *bernėlis* – *bernėlis* SM. Baltarusių kalbos pavyzdžiuose raide *э* žymimas priebalsis visais atvejais tariamas frikatyviškai.

prantu, ką sakai“. Jie paprastai atsimena tik kai kuriuos lietuviškus žodžius, daiktų pavadinimus, moka lietuviškai suskaičiuoti bent ligi šimto, atsimena vieną kitą lietuviškos dainos nuotrupą, gali lietuviškai išplūsti netikėlį ir pan. Yra čia ir vienas kitas vietinis senelis, dar palyginti gerai kalbantis lietuviškai, galintis papasakoti apie senovės laikus, apie savo gyvenimą, buitį, padainuoti lietuviškų senovinių liaudies dainų, pasekti pasakų, užminti mįslių, minklių ir pan. Tiriamajame plote buvo labiausiai ieškoma kaip tik tokių pateikėjų. Yra pagaliau čia nemaža vidurinio-sios kartos žmonių, kalbančių tarpusavyje baltarusiškai ar lenkiškai, tačiau suprantančių ir šiek tiek galinčių kalbėti lietuviškai. Jie paprastai moka pasakyti vieną kitą lietuvišką frazę, atsakinėti į kasdieninius klausimus ir kt. Šio ploto jaunimas lietuvių kalbos yra šiek tiek pramokęs mokykloje, tačiau tarp savęs lietuviškai beveik nekalba.

Stebėti kalbiniams procesams, vykstantiems šiame plote, Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas 1952–1967 m. laikotarpiu yra suorganizavęs keliolika dialektologinių ekspedicijų. Viena iš jų 1966 m. buvo vykdoma kompleksiskai su Baltarusijos TSR MA J. Kolaso Kalbotyros instituto dialektologais.

Iš viso čia ištirta 17 gyvenamųjų punktų: Marijampolis (Vilniaus rajonas), Trūkai, Baččiai, Šklėriai, Lygėiniai, Paneriai (Trūkų rajonas), Senieji Macėliai, Rūdininkai, Didžiosios Sėlos, Šalčininkai, Šalčininkėliai, Daūgidonys, Butrimonys, Vėžiūnys, Eišiškės, Kaniūkai, Dievėniškės (Eišiškių rajonas)⁴. Ne visų šių punktų medžiaga vienoda ir lygiavertė. Vienur vietinė lietuvių tarmė yra labiau paveikta slavų kalbų, kitur – mažiau. Lietuviškiausi iš jų yra Marijampolis, Senieji Macėliai, Didžiosios Sėlos, Butrimonys, Dievėniškės. Kiekviename iš šių gyvenamųjų punktų tyrinėjimo metu išsamiau buvo apklausinėta po 3–6 vyresnio amžiaus vietinius gyventojus, tik Trakuose, Lygėiniuose ir Paneriuose tokių terasta vos po 1–2.

Ekspedicijų metu daugiausia dėmesio buvo skiriama vietinei palaiptui nykstantčiai, o kai kur ir visai baigiančiai išnykti lietuvių kalbos tarmė, ypač jos gramatinei sandarai, fonetikai, leksikai, vietų vardams, taip pat joje pasitaikantiems superstratiniais reiškiniams, atsiradusiems dėl kontaktuojamų kalbų įtakos. 1966 m. kompleksinėje ekspedicijoje trijuose gyvenamuose punktuose (Senuosiuose Macėliuose Senuosiuose Trakuose ir Butrimonys) straipsnio autorės buvo stebima ir vietinės lietuvių kalbos įtaka kitoms kontaktuojamoms (daugiausia baltarusių) kalboms.

Stebint šios teritorijos kalbų tarpusavio kontaktus ir jų įtaką tų kalbų žodžių darybai ir gramatinei sandarai, visų pirma krinta į akis darybiniai-semantiniai vertiniai ir skoliniai.

Vietinėje lietuvių kalbos tarmėje yra gana gausu semantiškai išverstų veiksmažodžių priešdėlių, perėmusių lietuvių kalboje vartojamų įprastųjų veiksmažodžių priešdėlių funkcijas, pvz.: *atbyrėj* (= nubyrėjo) *obuoliai*; *ragutėlās palāužysi* (= sulaužysi); *po cýltu duobēlbr pākāsē* (= iškasė) Dv; *pāmušē* (= sudaužė) *paūtų*; *karaivīs ušōvē* (= nušovė) *žmōgų*; *žiedų ātvogē* (= pavogė) Šlė; *aplāisk* (= paleisk) *gýrnas* – *ploniaū* (= smulkiau) *maīs* DS; *pālku* (= lazda) *apsispiria* (= pasispiria) Šlėn; *pralydējau* (= palydėjau) *sesūtį*; *nesustōs* (= nenustos) *graīta lietūs* Mrj; *už* (= į) *lānkų pērvirto* (= pavirto); *atšālo* (= iššalo) *výšnios*; *visa pakentējom* (= iškentėjom); *ēm ir pravārē* (= pavarė) *jū nuog sāvį*; *jam rankās palāužē* (= iš-

⁴ Žr. šių punktų tarminę medžiagą, saugomą Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštiniuose fonduose.

laužė); *anà àtskuta* (= nuskuta) *bulbàs* Kn; *atpióu* (= nupiovė) *kācinu vúodegų*; *usiřgsit* (= susiřgsite) *nog tos dúonos*; *usisùko* (= apsisuko) *galvà*; *výro motkà* (= motina) *praskaítė* (= perskaitė) *láiškų*; *tvorà padrāškė* (= sudraskė) *kaptónų* (= švarką); *sùkepa* (= iškepa) *dėšrų*; *pračýrškino* (= užčirškino, užspirgė) *riebuliais*; *apsižagnóju* (= persižegnoju) *lietuviškai*; *àžverkė* (= pravirko) *gāiliai*; *pagúrino* (= išmušė) *lángų*; *visos dūktėrys patekėji* (= ištekėję); *sùvirė* (= išvirė) *dešimc paūtų* Lg; *atkiřto* (= nukirto) *výru rañkų* Trak; *visi ma draugai seniai pàmirė* (= išmirė) *ir jų kaulai papùvo* (= supuvo) SM. Šio tipo darybiniai vertiniai tarmėje yra gajūs, ir jų vis daugiau joje atsiranda.

Tarmėje pasitaiko nemaža veiksmazodžių su slaviškos kilmės priešdėliais, pvz.: *razbriņko* (= išbrinko) *tešmuō*; *razdārė* (= atidarė) *duris*; *razbaīdė* (= išbaidė) *vištàs* Dv; *raspióu* (= perpiovė) *per pùsį*; *razmaišo* (= išmaišo) *būlbų brazdūs*; *rasizóji* (= išsižioję) *klaūso* Lg; *rasisvéikino* (= atsisveikino) *su visais* Trak; *gegulė pàdmetė* (= padėjo) *paūtų*; *pàdnešė* (= atnešė) *po dūrimi* SM⁵.

Baltarusiškas priešdėlis *pa-* kartais pridedamas ir prie lietuviško priešdėlinio veiksmazodžio. Toks veiksmazodis paprastai įgauna veiksmo, vykusio praeityje, dažnumo reikšmę, pvz.: *paišmirė* (= išmirė vienas po kito) *žmónės*; *papamiřšo* (= užmiršo vieną po kitos) *sekmės* Dv, Lg; *paapklóstė* (= apklostė visus iš eilės) *sa vaikūs*; *papariņko* (= šurankiojo) *vúogas* Btr; *paažukėlė* (= sukėlė vieną po kito) *mėdzuosa*; *paažūrišė* (= apraištė) *obelis*; *paapšlúostė* (= nušluostė visiems iš eilės) *nósis* SM⁶, plg. balt. паразвітацца, папрагульваць, папракалупліваць, папракісаць, панакараць, паатхадзіць, папаезжаць, папрылятаць ir kt.⁷

Retais atvejais pasitaiko ir su slaviškos kilmės priešdėliu vienas kitasrieveiksmis pvz.: *panedaūgi* „po truputį, pamažu“ Lg, DS; *panedaūgelio* „po truputį“ Btrm.

Baltarusių kalbos būdvardžių, turinčių priklausymo reikšmę, pavyzdžiu čia padaroma ir atitinkamos reikšmės lietuviškų daiktavardžių su įvardžiuotinių būdvardžių galūnėmis, pvz.: *sėnioj* (= senelio) *pirkālė*; *óškioj* (= ožkos) *skūrà* (= oda), *barāninoj mėsa* „aviena“, *kárvysis* (= karvės) *pienas* SM; *Gabrukiej* (= Gabruko) *laukai*, *Petriukój* (= Petriuko) *žāmė* Lg, plg. vietinės baltarusių tarmės бабыныя гусі, каровінае малако, Антонаяна хата. Daiktavardžių su įvardžiuotinių būdvardžių galūnėmis pasitaiko ir izoliuotose lietuvių tarmėse Baltarusijos TSR⁸.

Slavų kalbų kiek paveikta ir būdvardžių laipsnių daryba. Vietoj aukštesniojo laipsnio formų baltarusių kalbos pavyzdžiu čia dažnai vartojamos aukščiausiojo laipsnio formos, pvz.: *geráusio* (= geresnio) *gyvėnimo nėrai* (= nėra) *kap kalkozi* (= kolūkyje) Lg; *nėrai gardziáusio* (= gardesnio) *per* (= už) *vėgėlė* ir *per línų* SM (plg. balt. у мяне быў старэйшы брат; ён быў цвярадзейшы за мяне). Aukščiausiojo laipsnio formos dažniausia yra daromos su slaviškos kilmės afiksu *nai-*,

⁵ Žr. dar Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 30.

⁶ Daugiau pavyzdžių žr. J. Lipskienė ir A. Vidugiris, Dieveniškų tarmė, – Lietuvių kalbos gramatinė sandara (LKK, IX), Vilnius, 1967, p. 203–204.

⁷ Dar plg. Курс сучастнай беларускай літаратурнай мовы, Мінск, 1957, p. 156.

⁸ Žr. J. Senkus, Kai kurie Lazūnų tarmės upatumai, – MAD, A, I, Vilnius, 1958, p. 187; E. Grinaveckienė, Tarmių medžiagos rinkimas lietuvių kalbos atlasui, – LKK, III, Vilnius, 1960, p. 193.

pvz.: *naigardžiausi* (=gardžiausi) *obuoliai*; *naigerčiausia* (=geriausia) *žuvis* Btrm, plg. balt. найвышэйшы, найбляейшы, lenk. *największy, najliepszy, najświętszy*. Sudarant visų aukščiausiąjį laipsnį, prie nurodytosios aukščiausiojo laipsnio formos dar pridedamas ir lietuviškas darybinis komponentas *kuo-*, pvz.: *kuonai-gražiausia* „visų gražiausia“, *kuonaimeiliausia* „visų meiliausia“.

Atskirais atvejais šio ploto lietuvių tarmei nėra svetimos ir slaviškos kaitybinės formos arba jų kontaminacija su lietuviškomis. Baltarusių ir lenkų kalbos galėjo skatinti lietuviškų priešdėlinių sangražinių veiksmažodžių sangražos dalelytę vartoti ne tik tarp priešdėlio ir šaknies, bet ir galūnėje (nors žymiai rečiau), pvz.: *netāpinosi* „nesiskandino“, *nelūposi* „nesimušė“ SM, Lg; *iñkasėse* „įsikasė“, *āžjuokėse* „susijuokė“ Btrm, plg. balt. тапіцца, біцца, закапацца. Kartais čia randame veiksmažodžių net su dviem sangražos dalelytėmis, kurių viena tarp priešdėlio ir šaknies, antroji – galūnėje, pvz.: *norėjom gyvėnc, ale* (=bet) *nezgyvėnas* Kn. Kartais sangražos dalelytė prie veiksmažodžių (ir dalyvių) čia dedama ir tais atvejais, kai žodis neturi sangražinėms formoms būdingos reikšmės, pvz.: *sūnūs suslankėjis* (<sulenkejės) *visai* Kn; *tu insiślāpinsi* (=sušlapsi) *vandeniñ* Dv, plg. balt. апалячыцца, вымочвацца. Nesvetimi šio ploto lietuvių tarmei ir atvirkštiniai atvejai, kai sangražinės reikšmės veiksmažodžiai sangražos dalelytės neturi, o ši jų reikšmė nusakoma analitinėmis priemonėmis, pvz.: *paiñk pas sau* „pasiimk“ Dv; *nūveža an sau kiēmo, dēda vainikų an sa galvōs* „dedasi vainiką ant galvos“, *rōvė sau plūkusk* „rovėsi plaukus“ Lg. Retkarčiais vietoj sangražinių veiksmažodžių (panašiai, kaip baltarusių ir lenkų kalbose) vartojami paprastieji, pvz.: *užmōvė* (=užsimovė) *piřščinį ir pradėj rauc dzylges* Lg; *sūmušė* (=susimušė) *rañkų net veřkia* Btrm; *uždēj* (=užsidėjo) *vilkas kōjų in vežimo* Brė. Greta aptrumpėjusių ir įprastinių tariamosios nuosakos trečiojo asmens formų (*jei mylēt, tai tep nedarýt*) pasitaiko formų su sveikesnėmis galūnėmis ir dar su formantu *b*, pvz.: *kad kas nevōktumb mēdzių* Trak; *kat ragētumb, kap svietas* (=žmonės) *gyvėna* SM, plg. balt. принес б ты вады; зайшоў б ты. Veiksmažodis *būti* esamajame laike čia, kaip ir baltarusių kalboje, dažniausiai neasmenuojamas, o jo trečiojo asmens forma yra perėmusi visų kitų asmenų funkcijas, pvz.: *aš yrā grỹšnas* „aš esu nusi-dėjęs“ Dv; *tegu yra* (=būna) *jis* Mrj; *jūs yrā* (=esate) *žmōnės* Kn, plg. balt. я (ёць) чалавек; вы (ёць) людзі. Veiksmažodžių daugiskaitos pirmasis asmuo čia retkarčiais turi galūnę *-ma*, pvz.: *gývulius vāroma* (=varome) *an linijos* Trak; *visų žiēmų sūkēma* (=sukome) *gýrnas* Lg. Veiksmažodžių daugiskaitos pirmojo asmens galūnė *-ma* apskritai yra būdinga žemaičių tarmėms. Liaudies dainose retkarčiais ji pasitaiko ir kupiškėnų šnektos plote⁹. Pietryčių Lietuvoje ši galūnė greta visuotinai šiame plote vartojamos galūnės *-me* pasitaiko daugiausia tik tose vietose, kur lietuvių kalbos sistema yra labiausiai apsilpusi, todėl čia, mūsų supratimu, ji labiau sietina su atitinkama baltarusių kalbos galūne: заплачыма, пабачыма¹⁰.

Vietos lietuvių tarmėse yra nemaža slavų kalbų pavyzdžių sudarytų sintaksinių konstrukcijų. Iš jų minėtinos šios:

1. Prielinksnio *ant* konstrukcijos vartojimas veiksmo kryptčiai, tikslui, daikto kokybei, veiksmo kiekybei reikšti, pvz.: *stāto pietliās* (=kilpas) *an kiškio ir an briedžio* Lg; *āj an vōkiečio* Mrj; *atāj duktē an trijų akių* SM; *žāro an miško*;

⁹ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 336.

¹⁰ Plg. Т. П. Ломтёв, Белорусский язык, Москва, 1951, p. 102.

nubēgo an paršāliu balso; raikia padalyc an triju Brē, plg. balt. *пятля на зайца; дачка на тры очі; дзяліць на тры часці*.

2. Prielinksnio *dēl* konstrukcijas vartojimas veiksmo objektui ir tikslui reikšti, pvz.: *aš dēl marciōs šāšuras SM; vījai dēl senū geraī Kn; aš dēl jūsu nesaky-siu draūgas „jūsu nevadinsiu draugu“ Škl; vīras dēl žmonōs dūonų dūoda Mrj; pripečka (= priežada) dēl ūgnēs; dzieškā (= gelda) dēl mēsōs Lg; ādau skripkā-lāi (= smuikelį) dēl tėvūlio Dv*, plg. balt. *я зраблю гэта дзеля вас; дзеля навесткі я дзевяр*.

3. Prielinksnio *palei* konstrukcijos su kilmininku vartojimas veiksmo vietai reikšti, pvz.: *meškā pālei šitōs mōterēs padēj kaņų mēdo Brē*, plg. balt. *каля бабы*.

4. Prielinksnio *po* konstrukcijos su vardininku vartojimas veiksmo objektui reikšti, pvz.: *veikē po mōcinai Dgn*, plg. balt. *плакаць па мацеры; paglōsto mēš-kai po gālvai Brē*, plg. balt. *ударыла па спіне*.

5. Prielinksnio *prieš* konstrukcijos su įnagininku vartojimas veiksmo laiku reikšti, pvz.: *prieš trimi karāliais Škl*, plg. balt. *перад адьездам*.

6. Prielinksnio *už* (*ažu, až*) konstrukcijos vartojimas su kilmininku:

a) veiksmo laikui reikšti vietoj prielinksnio *prie* konstrukcijos, pvz.: *da būvo už Mikalōjo (= Nikalojaus laikais) SM; už cēro (= caro) būvo prispaustā kalbā: sa kalbōs sarmācinōs jauni Lg; už Lānkijos (= buržuazinės Lenkijos laikmečiu) ūtārinom (= kalbėjom) lietūviškai Btrm; tai būvo da už ma atminciēs „to aš dar neatsimenu“ Trak.*, plg. lenk. *za źycia, za krōla, za mojej pamieci*;

b) veiksmo laikui reikšti vietoj prielinksnio *po* konstrukcijos, pvz.: *už tōs vainōs (= karo) pāmire Mrj*;

c) veiksmo trukmei reikšti vietoj prielinksnio *per* konstrukciją, pvz.: *ažu vā-saros ciek daug nenudzyrbsi; ažu vienōs vālandos ir nuainū Kn*.

d) Veiksmo vietai reikšti vietoj prielinksnio *iš* už konstrukcijos, pvz.: *žmogūs žūro už krūmo Trak*, plg. balt. *3-za кыта*;

e) veiksmo priežastčiai reikšti vietoj prielinksnio *per* konstrukcijos, pvz.: *aš svieto (= žmonių) nemačiaū už āšarų; už ta vaikų aš negaliū gyvenc Lg*, plg. balt. *3-за слёз; 3-за вады*;

f) veiksmo priežastčiai reikšti vietoj prielinksnio *dēl* konstrukcijos, pvz.: *stovėjau už vāndenio litaro (= litrą) Škl; tai ir pỹksim (= pyksimės) ažu vištų Kn*.

7. Prielinksnio *už* (*ažu, až*) konstrukcijų su galininku vartojimas:

a) veiksmo laikui reikšti vietoj prielinksnio *už* (ar *po*) konstrukcijos su kilmininku, pvz.: *ažu tris nedēlias (= savaites) būvo vesėilia (= vestuvės) Dv; už tris mė-nasius bus ketveri Ds; už metūs pargrįžo; grįšiū už metūs už dvejus; už kókį (= kiek) laikų cigōnai (= čigonai) invažāu Lg*, plg. balt. *усё адбылася за адну мінуту*; lenk. *wróce się za godzinę*;

b) veiksmo kryptčiai reikšti vietoj prielinksnio *prie* konstrukcijos, pvz.: *vaikai skrañda (= bėga) už šitų gāisrų SM*;

c) veiksmo priežastčiai reikšti vietoj prielinksnio *dēl* konstrukcijos, pvz.: *ažu tų ārklį ir gūla ir kēlia Mrj*, plg. balt. *3-за каня*;

d) veiksmo priežastčiai reikšti vietoj prielinksnio *per* konstrukcijos, pvz.: *ažu duřnių (= kvailių) visų bažnyčių pragaišino (= pražudė)*, plg. balt. *3-за дурня*;

e) veiksmo objektui reikšti vietoj prielinksnio *i* konstrukcijos, pvz.: *už lānkų pārvirto Kn; ānas jūnkēs (= mokėsi) až kūnigų Lg*, plg. balt. *вучыцца за доктара*;

f) veiksmo objektui reikšti vietoj kilmininkinės konstrukcijos, pvz.: *adau dukterį už jį* Lg; *anà už pláukus ėm manì* Kn, plg. balt. адаць за яго;

g) veiksmo objektui reikšti vietoj neprielinksninės įnagininko konstrukcijos, pvz.: *susiėdas* (= kaimynas) *apsirangė už vėlnių* Lg; *rañkų už sùktuvį padārė, piřštų — už klémkų* (= rankena) Trak, plg. lenk. *przebrać się za kobietę; mieć się za piekną*; balt. ėn пераадзеўся за чорта.

8. Prielinksnio už(až) konstrukcijos su įnagininku vartojamos vietoj konstrukcijų su kilmininku vietai reikšti, pvz.: *šienáuna až Merkiù* SM, plg. balt. касілі за ракой.

9. Pasitaiko atvejų, kai veiksmožodžiai *tėsti, iškišti, atminti, šaukti, imti* čia kartais eina ne su galininku, kaip literatūrinėje kalboje, o su kilmininku, pvz.: *tįskit* (= traukit) *jo in viřšų; iškišo ýlgo snāpo* Brė; *átminė jo vařdo* DS; *kam šaũkiat dziėvo* Šič; *pāšaukė palicijos* (= milicija) Dv; *tėvaĩ norėĩ, kad jos imtĩ* Škl., plg. balt. цягнуць у сябе паветра; носа высунуць; успомніць чалавека; прасіць дапамогі; прасіць слова; узяць слова.

10. Veiksmožodis *dalytis* čia baltarusių kalbos pavyzdžiu vartojamas su įnagininku, pvz.: *sėdōs dalýcis pinigaĩs* Dv, plg. balt. дзяліцца хлебom.

11. Prieveiksmis *aplinkui* atskirais atvejais yra vartojamas kaip prielinksnis, einantis su kilmininku, pvz.: *apliñkui kiřkio apstój āves; apliñkui trobũ — mēdzias* (= miřkas) Brė, plg. balt. навокал возера растуць дрэвы.

Atskirų sintaksinių konstrukcijų — slaviřkos kilmės vertinių — čia pasitaiko ir daugiau, pvz.: *atėĩ dziėnų apie dzvýlikų vālandų* (= dvyliktą valandą) Brė, plg. balt. прышоў у дванаццаць часоў; *bus kilōmatrų* (= kilometrai) *šaĩ* Kn, plg. balt. будзе кілометроў шэсць; *vīenas vīenų* (= kitą) *pririša pas bėržų; vīenas iš vīeno* (= kito) *atiñdo* Dv, plg. balt. ціснуць адзін аднаго; *iřēj aĩc pīevon* DS; *nūginė ganýc avis* Dv; *iřvedė vėsc tuřgun* Kn ir pan.

Apskritai, daugiausia slaviřkų žodžių darybos ir gramatinės sandaros skolinių bei vertinių pasitaiko buitinėje kalboje, o liaudies pasakojamojoje, ypač jos dainuojamojoje tautosakoje, jų yra daug mažiau.

Antra vertus, kai kurių lietuvių kalbai būdingų žodžių darybos ir gramatinės sandaros elementų pasitaiko ir vietinėje baltarusių tarmėje. Čia sakysime, dažnos mažybinės priesagos -уля || -юля¹¹, -ук || -юк¹² (ir jų vediniai — -укуць, -ейчук, -улюк, -ейчук. Šių priesagų vediniai atitinka vakarinių dzūkų tarmėse gyvai vartojamus priesagų -ulis, -ulė, -(i)ukas, -uliukas, -ukucis (= ukutis), -eičiukas (< -evičiukas) darinius. Su priesagomis -уля || -юля, -ук || -юк dažniausiai daromi mažybiniai ir maloniniai asmenų vardai ir bendriniai žodžiai, pvz.: Адуля „Adulė“, Пятруля „Petrulė, Petrutė“, Стасюля „Stasytė“; Пятрюк „Petrukas“, Янук „Jonukas“.

¹¹ Šio ploto baltarusių tarmėje gausiai vartojami mažybiniai ir maloniniai priesagos -уля dariniai, mūsų manymu, laikytini lituanizmais, kadangi lenkų kalboje, su kuria artimai kontaktuojasi vietos baltarusių ir lietuvių tarmės, pasitaikantys šios priesagos dariniai yra reti ir paprastai dažniausiai turi kitas reikšmes, plg. Jan Łoś, *Gramatyka polska, Cz. II, Słowotworstwo*, Lwów, Warszawa, Kraków, 1925, p. 48; dar plg. J. Otrębski, *Wschodnio litewskie narzecze twereckie*, I, Kraków, 1934, p. 153–154; *Gramatyka języka litewskiego*, II, Warszawa, 1965, p. 128; LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, *Lietuvių kalbos gramatika*, I, Vilnius, 1965, p. 274–275, 352.

¹² Pietvakarių Lietuvos baltarusių tarmėse, kaip ir Baltarusijos TSR teritorijoje prie Lietuvos TSR pasienio, gausiai vartojami priesagos -ukas mažybinės reikšmės dariniai laikytini lituanizmais, kadangi likusioje Baltarusijos teritorijos dalyje jie yra reti ir dažniausiai turi kitas reikšmes, plg. Курс сучастнай беларускай літаратурнай мовы, p. 59.

Габрук „Gabrukas“; мамуля „mamulė“; дачюля „dukrelė“, сяструля „sesutė“, цятуля „tetulė“, жануля „žmonelė“, бацюля „tėvelis“, дзіцюля „vaikelis“, братуля „brolelis“, бальшуля „didžiulė“, сладуля „saldulė“; бацюк „tėvelis“, дзядук „senelis“, братук „broliukas“, цятулюк „tetulytė“, дзядулюк „seneliukas“, мамулюк „mamulytė“ ir kt. Trak. Priesaga -ук || -юк gana dažna ir šeimų pavardėse, padarytose pagal tėvo vardą, pvz.: Габруки „Gabrio N. vaikai“, Даминюкі „Daminiko N. vaikai“, Юзюкі „Juozo N. vaikai“ Trak, plg. liet. tarmės *Gabriūkai* „Gabrio N. vaikai“, *Daminiūkai* „Daminiko N. vaikai“. Sudėtinės priesagos -укуць, -эйчук yra gana plačiai vartojamos nevedusių jaunų sūnų pavardėse, padarytose iš jų tėvų pavardžių, pvz.: Карпукуць „Karpuko sūnus“, Жвірб-лукуць „Žvirbluko sūnus“, Тамашэйчук „Tamaševičiaus sūnus“, Трусейчук „Trusevičiaus sūnus“ ir kt. Priesaga -укуць pridedadama ir prie tėvo vardo. Tokie dariniai paprastai žymi nevedusių sūnų pravardes, pvz.: Антукуць „Antanuko sūnus“, Пятрукуць „Petruko sūnus“, Габрукуць „Gabruko sūnus“, plg. lietuviškus tarmiškus atitikmenis *Karpukūcis, Gabrukūcis, Žvirblukūcis*¹³.

Kai kurie vietinės baltarusių tarmės daiktavardžiai, skirtingai nuo baltarusių literatūrinės kalbos, yra tos pačios giminės, kaip ir atitinkami lietuvių tarmės daiktavardžiai, pvz.: чарны кроў, вялікі печ, адзін канаў, plg. balt. lk. чарна кроў, вялікая печ, адна канава ir vietinės lietuvių tarmės *jūodas kraūjas, dzidžiūlis pāčus, vienas kanālas*.

Baltarusių tarmėje apie Trakus, Senuosius Maceliūs, Lygáinius ir Butrimónis esamojo laiko veiksmazodžių vienaskaitos trečiojo asmens forma kartu su dalelyte *няхай*, veikiausiai dėl lietuvių kalbos įtakos, yra vartojama ir leidžiamosios nuosakos daugiskaitos trečiojo asmens reikšmė, pvz.: *няхай ляціць дзеці у лес; няхай яны ідзе дзеля нас*, plg. dar esamojo laiko vienaskaitos trečiojo asmens formų vartojimą daugiskaitos trečiojo asmens reikšmė kitais atvejais: *шэсць братоў жыве; пчалы рукой ідзе; тры сыны служыць у арміі; яны ненавідзе сіроткі; яны ганяе яё вон*, dar plg. balt. lk. *пчалы рукой ідуць; яны ганяюць яё вон*.

Vietinėje baltarusių tarmėje pastebėta ir keletas lietuvių kalbai artimų sintaksinių konstrukcijų. Čia vartojamas lietuvių kalbai būdingas siekio kilmininkas, pvz.: *прышла пазычыць нажа; я пайшоў паглядзець сваей сястры; яна пайшла паглядзець карціні, пайшоў травы касіць* Trak, Lg, plg. balt. lk. *пайшоў траву касіць; прышли паглядзець карціну*. Būdingas šio ploto baltarusių tarmei ir dalies kilmininkas, pvz.: *ёсць такіх людзей; ёсць ваўкоў; ёсць ягадаў; ёсць баравікоў „yra baravykų“* Btrm, Brč, Lg, Trak, plg. balt. Ck, *ёсць такіе людзі; ёсць ягады; ёсць такіе справы ir pan.*

Kartu pastebėta, kad iš kontaktuojamų tarmių nyksta kai kurie abiejų kalbų sistemoms bendri arba artimi darybiniai ir kiti gramatinės sandaros elementai. Nors vietinės lietuvių tarmės gramatinė sistema daugeliu atvejų yra kiek išjudinta kontaktuojamų kalbų įtakos, ir šalia lietuviškų formų pamažu pradedama lygiagrečiai vartoti ir skolinių bei vertinių, tačiau joje visai nyksta priesagų *-očius, -ūnas, -okas, -inykas, -ynė, -ata* dariniai. Taip yra, galimas daiktas, todėl, kad atitinkamos priesagos yra palyginti produktyvios ir vietos baltarusių tarmėje, pvz.: liet. Trak, SM, Lg Btrm *pilvōcius, šakōcius, galvōcius, barzdōcius* – balt. *сілач, барадач, вусач*;

¹³ Plg. E. Grinaveckienė, Lietuvių literatūrinės kalbos ir tarmių sąveika, kn.: Lietuvių kalba tarybiniais metais, Vilnius, 1967, p. 172–173.

keikūnas, rejūnas „rajūnas“, *pasalūnas, bastūnas* — шантун „burtininkas“, балбатун „plepys“, свістун, дзікун, крыкун; *šaipōkas, viliōkas, pirmōkas, variōkas* — гуляк „dykinėtojas“, медзяк „variokas“, середняк „vidutiniokas“, пяршак „pirmokas“; *bicinykas, nakičionykas* „bendrabočio komendantas“, *gyvātnykas* „gyvačių gaudytojas, jų pardavinėtojas“, *tárpinykas* „balkis daržinėje, skiriantis šalinę nuo aslos“, *grėibinykas* — выдатнік „išdavikas“, пакупнік „pirkėjas“, падлазнік „pataikūnas“, ваяўнік „karo vyras“, ляснік „eigulys“; *saldžynė* „meduolis“, *žemynė* „žemuogė“, *tolynė* „toluma“, *šlapynė* „šlapuma“, *tankynė* „tankumynas“ — гарачыня „karštenybė“, цвёрдзіня „kietuma“, быстрыня „greitumas“, вышыня „aukštuma“, цяпліня „šiltumas“; *gyvatà* „gyvenimas“, *balbatà* „plepėjimas“, *lūpata* „kas suplyšęs, vieną lopų“ — пустата, дабрата, чыстата, цесната ir pan.

Tiek lietuvių, tiek ir vietos baltarusių tarmėse yra gyvai vartojami iteratyvinės ir frekventatyvinės reikšmės priešdėliniai eigos veiksmo veiksmazodžiai (lietuvių su priesagomis *-inėti, -dinėti, -dyti*, baltarusių — іваць, -ываць, -аваць, -яваць, -оўваць, -еўваць), pvz.: liet. *ateidžyc* „ateidinėti“, *atbėgdzinēc* „dažnai atbėgti“, *atvažuodzinēc* „dažnai atvažiuoti“, balt. — залепліваць, затрымліваць, папрылятаць, расцэніваць ir kt. Abiejose tarmėse gana plačiai vartojami ir kuopiniai skaitvardžiai, pvz.: *ušou* (= nušovė) *dvėjetų vilkų* Btrm, *peñketų vištų turiu* Dv; *atāj trājetas cigōnu* (= čigonų) DS, *būvo šāšetas vaikų* SM, balt. — двух салдат прышло; у мяне трох сыноў і дачка; сiрот чатырох нас было. Baltarusių literatūrinėje kalboje (o taip pat ir lietuvių) šiuo atveju labiau linkstama pastaruoju metu vartoti kiekinius skaitvardžius, pvz.: у мяне тры сыны і дачка; два сыны живуць, plg. lietuvių *aš turiu tris sūnus ir dūkterį; dū sūnūs gyvėna* ir pan. Abiem tarmėm labai būdingas ir plačiai vartojamas įnagininkas be prielinksnio, pvz.: *spārdos kōjom; āre jauciais; ūlu prādura; vienu rankū papjōu vilkų*, plg. balt. нагой пастукаў; рукой касілі ir pan. Gretimose lietuvių tarmėse įnagio įnagininkas kartais jau linkstamas vartoti su prielinksniu *su*, tačiau vietinėje lietuvių tarmėje šio proceso beveik nepastebima. Nors abiejose tarmėse vartojamas būvio įnagininkas (pvz.: *ānas yraī dāktaru* „jis yra gydytojas“, *bocià būvo aīguliū* „tėvas buvo eiguliu“, plg. balt. яна была настаўніцей „ji buvo mokytoja“, пражыў жыцце лясніком „pragyveno amžių eiguliu“), tačiau pastaruoju metu šalia jo konstrukcijų vis dažniau įsigali galininko su prielinksniu *už* konstrukcijos, pvz.: *visų sa buiči būvaū až aīguliū*, plg. balt. быць за правадніка; яна была за распадыню, ён стаў за старшыню; вы вучытесь за вучыцялей, plg. dar lenk. *wynając się za stróža* ir kt. Abiejose tarmėse vietoj būtojo laiko neveikiamųjų dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininko plačiai vartojamos jų bevardės giminės formos, pvz.: *drōbinės kėlnės pasiūta* Eiš; *piėvos išārta ir žolių prisėta* SM; *žmogūs maiši sklepañ* (= rūsin) *iñmesta* Lg, plg. balt. санажаць выарано і травы пасеяно, порткі пашыто. Abiejose tarmėse gausu atvejų, kai sakinyje pažyminys eina po pažymimojo žodžio, pvz.: *užpvuole jų vilkaī trīs* Lg; *giedoj giesmes šventàs* SM; *paarđė* (= išardė) *cýltus visūs* Btrm; *suvāre kap gývulius kokiūs* Dv, plg. balt. на яго напалі воўкі тры; пайшоў духом святым „išėjo kur kojos neša“; прые песьню святую ir pan. Šiose tarmėse plačiai vartojama ir daugiau bendrų ar panašių sintaksinių konstrukcijų, pvz.: *ānas juōkias iš manī*, plg. balt. яны смяюцца з нас; lenk. *on śmieje się ze mnie*, bet rus. смеются

над нами; *saldėsnis už mėdų*, plg. balt. саладзейшы за мед; lenk. *jesteś starszy niż ja*, bet rus. слаже меда; *vilkas atėjį ir papjovį tėlių*, plg. balt. воўк пришоўшы з лесу і зарезаўшы цяля, bet rus. волк пришел с леса и зарезал теленка. Kontaktuojamoje lietuvių tarmėje pastebėta ir nemaža nykstančių, vien tik jos sistamai būdingų gramatikos elementų. Jie nyksta, be abejo, todėl, kad kitose kontaktuojamose kalbose nėra tiesioginių atitikmenų, ir jų egzistavimas nėra palaikomas iš aplinkos. Iš pradžių paprastai smarkiai susiaurėja tokių kalbos elementų vartojimo sfera, pradeda blėsti jų reikšmė, jie patys nyksta, stabarėja, tačiau dar tam tikrą laiką laikosi tarmėje. Pastebėta, sakysime, kad vietinėje lietuvių tarmėje yra gerokai apiblukusi čia nykstančių dauginių skaitvardžių reikšmė. Juos paprastai pakeičia kiekiniai skaitvardžiai. Kadangi dauginių skaitvardžių reikšmė yra gerokai išblėsusi, tarmėje jie kartais yra maišomi su kuopiniais ir vartojami pastarųjų reikšme, pvz.: *mes gyvenom peñkelios ar šėšėlios vařsnos nog Valkinỹkų ški; peñkelius vaikūs užaugino* SM ir pan. Čia taip pat smarkiai apnykusi ir kitoms kontaktuojamoms kalboms nepažįstama pusdalyvio kategorija. Pastaruoju metu retos pusdalyvių formos tarmėje yra sustabarėjusios, o kartais vartojamos ir vietoj dalyvių, pvz.: *ānys aīna ir aidamū* (=eidami) *visa* (=vis) *gieda* Dv; *kāsēm bulbās an šbknōs sēdēdama* (=sėdėdami) Eiš; *rādoma kiškį kылposa gulėdamų* (=gulintį) Lg; *vilkas pvūole ganýdamų* (=ganantį) *kārves piemenį* SM; *juokdami* (=juokdamiesi) *važáu* Btr; *žmonių aidamų* (=einančių) *ragėjau* Dv; *girdėu, kas tai ūža ir vis arciaū aīna ūždama* (=ūždamas); *kitas žmogūs medži* (=miške) *stovėdama* (=stovėdamas) *ragėj* DS. Panašaus pusdalyvių vartojimo atvejų pasitaiko ir izoliuotose lietuvių tarmėse Baltarusios TSR¹⁴. Sudurtiniai veiksmažodžių laikai čia irgi palyginti reti. Juose vartojamų dalyvių formos smarkiai niveliavęsi. Vietoj vyriškosios ir moteriškosios giminės būtojo laiko dalyvių vienaskaitinių formų čia visais atvejais bevartojama tik jų vyriškosios giminės daugiskaitos vardininko forma, savo funkcijomis artima baltarusių kalbos padalyviui¹⁵, pvz.: *vilkas atskridį* (=atbėgęs) Lg; *mergutaitė* (=mergaitė) *apsraudóji* (=apsiraudojusi) SM; *kumėle asiřgį* (=apsirgusi); *ānas nuzgañdį* (=nusigandęs) Dv ir pan., plg. balt. муж на вайне пагіпшы; вада дарогу заняўшы; ён з Мінска прыехаўшы. Apskritai, vietoj sudurtinių veiksmažodžių laikų čia vis dažniau imami vartoti vientisiniai, tačiau ir jų vartojimas dažnai yra gerokai sumišęs, kartais gana neįprastas ar lietuvių kalbai nebūdingas, pvz.: *kād aš nueinū* (=būčiau nuėjęs), tai *padarėsiu* (=būčiau padaręs) Brė ir pan.

Pietryčių Lietuvoje kontaktuojančiose lietuvių ir slavų kalbose yra atsiradę ar išryškėję šie gramatiniai reiškiniai:

1. Vietinėje lietuvių tarmėje vartojama nemaža slavų kalbų pavyzdžiu sudarytų žodžių bei sintaksinių konstrukcijų. Iš jų minėtini: semantiniai veiksmažodžių priešdėlių vertiniai ir skoliniai, būdvardžių laipsnių semantiniai skoliniai, atskirų prielinksnių slaviškas vartojimas bei linksnių valdymas ir pan. Vietinėje baltarusių tarmėje pastebėta lietuviškos žodžių darybos ir sintaksės elementų. Tai

¹⁴ Žr. J. Senkus, Lazūnų tarmės tekstai, LKK, t. 2, Vilnius, 1959, p. 220; E. Grinaveckienė, LKK, t. 3, Vilnius, 1960, p. 193; plg. dar J. Lipskienė ir A. Vidugiris, Dieveniškų tarmė, kn.: Lietuvių kalbos gramatinė sandara (LKK, t. 9), Vilnius, 1967, p. 211.

¹⁵ Plg. Т. П. Ломтьев, Беларусский язык, p. 113; Нарысы па беларускай дыялекталогіі, Мінск, 1964, p. 286, 288–290.

mažybinių priesagų -уля, -ук, -укуць, -эйчук ir kt. vartojimas, siekio ir dalies kilmininko konstrukcijos ir kt.

2. Iš šios teritorijos kalbų gramatinės sistemos nyksta kontaktuojamoms kalboms (daugiausia stebėta lietuvių ir baltarusių vietinės tarmės) bendri ar artimi kalbiniai reiškiniai. Nors vietos lietuvių tarmės gramatinė sistema yra gerokai paveikta slavų kalbų įtakos, tačiau joje nyksta priesagų *-očius, -ūnas, -okas, -inykas, -ynė, -ata* dariniai greičiausiai dėl to, kad atitinkamos priesagos produktyvios ir vietos baltarusių tarmėje. Joje gausu iteratyvinės ir frenkventatyvinės reikšmės priešdėlinių eigos veiksmo veiksmažodžių su priesagomis *-dyti, -inėti, -dinėti*, kurie savo reikšme yra analogiški baltarusių tarmėje plačiai vartojamiems priesagų *-іваць, -оўваць, -аваць* ir pan. dariniams. Abiejose kontaktuojamose tarmėse yra ir bendrų ar panašių sintaksinių konstrukcijų.

3. Iš kiekvienos kontaktuojamos kalbos gramatinės sandaros nyksta tie elementai, kurių neturi kitos kontaktuojamos kalbos. Vietos lietuvių tarmėje yra labai apibklęs bei apsilpęs dauginių skaitvardžių ir pusdalyvių vartojimas; kinta jų funkcijos, reikšmė, stabarėja formos. Čia palyginti retai bepasitaiko sudurtinių veiksmažodžių laikų; juose vartojamų dalyvių formos smarkiai niveliavęsi.

Iškeltieji pietryčių Lietuvos lietuvių ir slavų kalbų bruožai laikytini ryškiausiais tų kalbų kontaktavimo padariniais.

НЕКОТОРЫЕ ЯВЛЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО КОНТАКТИРОВАНИЯ ЛИТОВСКОГО И СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЛИТВЕ

Э. ГРИНАВЯЦКЕНЕ

Резюме

В языковом ареале юго-восточной Литвы издавна сравнительно интенсивно контактируют литовский и славянские (в основном белорусский, отчасти польский) языки. Вследствие из взаимодействия в системе каждого контактирующего языка проявляются некоторые особенности, отличающие местные говоры от системы соответствующего языка и объединяющие контактирующие говоры между собой. В статье на конкретных примерах показаны некоторые явления контактирования, отражающиеся в грамматической структуре местного литовского (отчасти и белорусского) говора. В контактирующих говорах выделяются следующие черты, которые, на наш взгляд, можно считать основным результатом такого контактирования.

1. В местном литовском говоре употребляется немало слов и отдельных синтаксических конструкций, образованных по примеру славянских языков. Среди них можно упомянуть семантические кальки и заимствования некоторых глагольных приставок, семантические кальки сравнительных степеней имен прилагательных, употребление некоторых предлогов и др. В местном белорусском говоре отмечены некоторые элементы словообразования и синтаксиса, свойственные литовскому языку.

2. В грамматических системах контактирующих языков не исчезают общие или близкие явления. Хотя грамматическая система местного литов-

ского говора находится под сравнительно сильным влиянием славянских языков, однако в употреблении образований с суффиксами *-očiūs*, *-ūnas*, *-okas*, *-inykas*, *-unė*, *-ata* отмечена некоторая устойчивость. Скорее всего это объясняется тем, что соответствующие суффиксы продуктивны и в местном белорусском говоре. В литовском говоре также распространены приставочные глаголы несовершенного вида с суффиксами *-inėti*, *-dinėti*, *-dyti*, имеющие интеративное и фреквентативное значения. Глаголы соответствующего значения широко известны и в местном белорусском говоре.

3. Из грамматической системы каждого контактирующего языка исчезают те элементы, которые отсутствуют в других контактирующих языках. В местном литовском говоре, например, отмечено некоторое сужение функций собирательных имен числительных и полупричастия, нивелиция форм причастий и др.